

УДК 94 (477.51) «1904–1905»: 364

Ю. М. Петровська

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ 1904–1905 рр.

В статті розглядаються особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. З'ясовані форми надання продовольчої допомоги в цей період, а також її організаційні основи. Особлива увага звертається на причини конфронтаційного характеру взаємовідносин земських установ із губернською адміністрацією в контексті вирішення продовольчого питання.

Ключові слова: російсько-японська війна 1904–1905 рр., земські установи, Чернігівська губернія, продовольче питання.

В статье рассматриваются особенности деятельности земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения во время русско-японской войны 1904–1905 гг. Выявлены формы оказания продовольственной помощи в этот период, а также ее организационные основы. Особенное внимание уделяется причинам конфронтационного характера взаимоотношений земских учреждений с губернской администрацией в контексте решения продовольственного вопроса.

Ключевые слова: русско-японская война 1904–1905 гг., земские учреждения, Черниговская губерния, продовольственный вопрос.

The article studies the features of activity of zemstvo establishments of the Chernigiv province in food provision of population in the Russian-Japanese war-time 1904–1905. The forms of food provision in this period and its organizational bases are found out. The special attention is applied on reasons of confrontational character of mutual relations of zemstvo establishments with a province administration in the context of decision of the food problem.

Key words: Russian-Japanese war 1904–1905, zemstvo establishments, Chernigiv province, food problem.

Постановка¹⁵проблеми. 1864 р. у Російській імперії були запроваджені земства – органи місцевого самоврядування, перед якими держава поставила важливе, але водночас надзвичайно складне завдання: керувати справами, що стосувалися місцевих «польз» та «нужд» як на губерньському, так і на повітовому рівнях. Необ-

хідно зазначити, що земські установи цілком виправдали сподівання можновладців, зробивши та реалізувавши на практиці цілу низку заходів, спрямованих на покращення соціально-економічного та культурно-освітнього життя російської провінції. Земства Чернігівської губернії, що розпочали свою практичну діяльність 1865 р., швидко перетворилися на невід'ємний елемент тогочасного суспільного життя, без вивчення якого наші

знання про особливості її господарського, політичного та культурного розвитку будуть неповними. Актуальність даної розвідки зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земських установ у вирішенні питання продовольчого забезпечення населення в умовах російсько-японської війни 1904–1905 рр., необхідністю визначення специфіки земської діяльності в продовольчій сфері в цей складний період.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз праць дорадянського періоду історіографії [1, 2, 13] свідчить про значний інтерес до продовольчого питання взагалі та діяльності земських установ Російської імперії у напрямку продовольчого забезпечення населення зокрема. Автори, як правило, пов'язували вирішення продовольчого питання з покращенням матеріального становища населення. Разом із тим спостерігалася певна ідеалізація земської діяльності в продовольчій сфері, прагнення пояснити прорахунки земських діячів у цьому напрямку відсутністю в них владних повноважень. Загалом позитивною рисою дорадянської історіографії було те, що її представники сформулювали проблему та накреслили шляхи її вирішення в майбутньому.

Аналіз праць радянського періоду, присвячених окремим аспектам земської тематики [3, 4, 12], свідчить про те, що, незважаючи на недоліки, пов'язані, насамперед, із розглядом явищ та подій минулого виключно через призму марксистсько-ленінської методології, представники радянської історіографії створили потужний банк якісно нової для свого часу інформації, використання та апелювання до якої – необхідний атрибут вивчення історії земських установ. Щодо питання продовольчого забезпечення населення земствами Російської імперії, то радянськими вченими воно розглядалося побіжно, оскільки не входило до переліку так званих «актуальних» проблем радянської науки.

Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої пильної уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [5, 17]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії. Між тим, необхідно зазначити, що проблема продовольчого забезпечення населення Російської імперії привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної си-

стеми, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [14].

Метою статті є розгляд особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., з'ясування форм надання продовольчої допомоги в цей період, а також її організаційних основ.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що після запровадження земських установ 1864 р. справа продовольчого забезпечення населення була передана до їхньої компетенції. Земські діячі повинні були наглядати за тим, щоб селяни регулярно поповнювали свої хлібозапасні магазини, контролювати процес видачі продовольчих позичок під час неврожайів із губернського та повітових продовольчих капіталів, а також слідкувати за їхнім своєчасним поверненням. Між тим російсько-японська війна висунула перед земцями нові завдання у напрямку продовольчого забезпечення населення. З початком воєнних дій основна увага земств зосередилася на наданні допомоги сім'ям військовослужбовців, матеріальне становище яких після того, як їхні годувальники вирушали на фронт, погіршувалося.

Згідно з існуючим порядком надання допомоги сім'ям військовослужбовців дружина та діти призваного до лав російської армії за відсутності засобів до існування мали право на отримання від земства того повіту, в межах якого проживали, продовольчого пайка в натуральній або рівноцінній грошовій формі. Після надходження заяв від дружини або дітей військовослужбовця про видачу їм допомоги волосні старшини або члени повітової земської управи мали ретельно перевірити їхній майновий стан. Лише після такої перевірки повітова земська управа приймала рішення про видачу допомоги [18, с. 99–100].

Після початку російсько-японської війни на екстремому засіданні 3 березня 1904 р. Чернігівські губернські земські збори (далі – ЧГЗЗ) постановили, по-перше, видавати з сум губерньського земства допомогу бідним сім'ям військовослужбовців, які перебували на війні. По-друге, було вирішено уповноважити Чернігівську губерньську земську управу (далі – ЧГЗУ) видавати до закінчення війни допомогу сім'ям військовослужбовців, які померли або зникли безвісти. По-третє, гласні визнали за необхідне обрати комісію з 6 членів із метою організації допомоги пораненим і хворим воїнам, а також вироблення правил видачі допомоги. Для надання допомоги хворим та пораненим воїнам земці виділили 80000 руб., а для

надання допомоги бідним сім'ям – 20000 руб. [11, с. 6–8]

Показово, що, крім виконання свого головного обов'язку – продовольчого забезпечення сімей військовослужбовців, в ці складні часи земство піклувалося також і про власних земських службовців, які були призвані до лав російської армії або потрапили туди за власним бажанням. За службовцями, які були призвані на війну, зберігалися їхні посади та зарплатня, а за службовцями, які добровільно вирушили на війну, – лише посади [11, с. 8–9].

На засіданні 3 березня 1904 р. було вирішено перенести справу надання допомоги сім'ям військовослужбовців на повітовий рівень. ЧГЗУ повинна була виробити норми допомоги, а також інструкцію для повітових земських управ щодо її видачі. Крім того, вона була зобов'язана видавати повітовим земським управам після отримання від них відповідних клопотань аванси (новий аванс мав видаватися після отримання звіту про використання попереднього) для видачі допомоги на місцях [6, арк. 93 зв.–94]. Із метою віднайдення найоптимальніших способів надання допомоги особам, які мали право на її отримання, 5 лютого 1905 р. нарада членів ЧГЗУ та голів повітових земських управ постановила при визначенні норми допомоги враховувати середні довідкові ціни на продукти харчування, а встановлену норму змінювати якомога рідше. Крім того, було визнано за необхідне не встановлювати єдиного критерію ступеня матеріальної забезпеченості сімей, який, зрозуміло, був різним у кожному з повітів, а враховувати під час призначення допомоги конкретній особі думку волосних правлінь, земських начальників та здійснювати опитування місцевих жителів.

Показово, що нарада вирішила у виключних випадках надавати допомогу і бездітним дружинам призваних до лав російської армії. Разом із тим повітовим земським управам було надано право самостійно вирішувати, хто саме мав збирати інформацію про рівень матеріального забезпечення сімей військовослужбовців (члени повітової земської управи, волосні правління, попечительські ради), а також, яким чином видавати допомогу – через повітові земські управи, волосні правління або інші установи. Нарада визнала, що всі витрати, пов'язані з наданням допомоги сім'ям військовослужбовців, мають взяти на себе повітові земства. Крім цього, ЧГЗУ встановила доволі жорсткі вимоги до претендентів на отримання допомоги. Правила видачі допомоги зазначали, що, якщо сім'я військовослужбовця проживала в заможних родичів, вона вважалася забезпеченою й позбавлялася права на отримання допомоги. Так само позбавлялися

цього права 15-річні діти військовослужбовців у випадку, якщо вони були здатні самостійно заробляти собі на життя. Однак варто зауважити, що ЧГЗУ надала право на отримання допомоги зведеним та позашлюбним дітям, що, безумовно, було прогресивним кроком для свого часу [7, арк. 1–5 зв.].

Перший рік війни продемонстрував неспроможність багатьох земських установ Російської імперії за рахунок виключно власних ресурсів організувати своєчасне надання визначеної законом допомоги особам, які мали право на її отримання, внаслідок значного збільшення кількості останніх. Відтак в урядових колах було вирішено організувати видачу земствам державних кредитів із метою виконання ними свого безпосереднього обов'язку. Крім того, земствам та місцевій адміністрації було запропоновано подавати клопотання про створення губернських та повітових комітетів, які мали опікуватися сім'ями призваних до війська [6, арк. 133–134 зв.]. У випадку, якщо в губернії проживала велика кількість сімей військовослужбовців, а місцеве земство не могло за власний рахунок забезпечити їх допомогою, а відтак було змушене звертатися до держави з проханням про видачу коштів, відкриття повітових та губернського комітетів було обов'язковим. Однак, якщо земство здійснювало надання допомоги за власний рахунок, відкриття повітових та губернського комітетів залежало від земської ініціативи [6, арк. 3 зв.–4].

Зазначимо, що головна мета губернських та повітових комітетів полягала в об'єднанні зусиль місцевих як самоврядних, так і адміністративних структур у справі надання допомоги сім'ям військовослужбовців. Губернський комітет мав очолювати губернатор. До участі в його роботі запрошувалися як представники адміністрації, так і земських установ. Крім губернського комітету, в повітах створювалися повітові комітети, в яких головували повітові предводителі дворянства. До складу повітового комітету також мали входити члени повітової земської управи та уповноважені від земства особи, якщо останні були обрані земськими зборами. Губернський комітет був зобов'язаний виконувати роль координуючого центру в справі опіки сімей військовослужбовців по всій губернії, розглядати запропоновані губернатором питання, що стосувалися цієї проблеми, а також вирішувати усі суперечки, які виникали в повітових комітетах. У свою чергу, повітові комітети мали координувати діяльність органів місцевого самоврядування, а також інших установ на повітовому рівні [6, арк. 2–2 зв.].

Необхідно зазначити, що деякі земства Російської імперії підтримали ідею створення губернського та повітових комітетів, а деякі – категорично відмовилися. До останніх належало й Чернігівське губернське земство (далі – ЧГЗ). Зауважимо, що між ним та чернігівським губернатором О. Хвостовим на цьому ґрунті розпочалася справжня боротьба. Намагаючись прислужитися вищому начальству, а також прагнучи до встановлення повного контролю над такою важливою справою, як надання допомоги сім'ям військовослужбовців, губернатор запропонував ЧГЗУ, не чекаючи скликання ЧГЗЗ, обговорити питання відкриття губернського та повітових комітетів. Однак ЧГЗУ відповіла, що Чернігівська губернія не потребує ані губернського, ані повітових комітетів [6, арк. 167–167 зв.].

Значимо, що протягом тривалого часу губернатор не припиняв свій тиск на ЧГЗУ. Він вказував на те, що нечисленні за своїм складом повітові земські управи не мають жодної можливості належним чином перевірити та засвідчити тяжке матеріальне становище тих сімей, які потребують допомоги, зібрати належну інформацію для вирішення питань, пов'язаних із призначенням допомоги, а відтак утворення як губернського, так і повітових комітетів ставало, на його думку, нагальною необхідністю. Останнім аргументом, який мав остаточно переконати ЧГЗ в доцільності цього кроку, було те, що губернатор неначебто отримав приблизно 150 скарг від сімей військовослужбовців, яким не було надано допомоги або відмовлено в її призначенні [6, арк. 75–76 зв.].

Незважаючи на напосідання губернатора, ЧГЗУ продовжувала дотримуватися визначеної позиції. Протистояння між губернатором та управою досягло свого апогею наприкінці 1904 р. Перебуваючи під впливом проголошеного міністром внутрішніх справ князем П. Святополк-Мирським «довір'я до суспільства», ЧГЗЗ, які працювали протягом листопада – грудня 1904 р., розробили клопотання (показово, що адресатом у останньому виступав сам імператор Микола II), в якому обстоювали необхідність кардинального реформування державного управління [15, с. 73–75]. Можна припустити, що чернігівського губернатора неабияк «засмутив» подібний хід подій, адже ЧГЗ на початку ХХ ст., до речі, так само, як і колись у другій половині ХІХ ст., знову «засвітилося» у верхах.

На звинувачення губернатора в некомпетентності ЧГЗУ відповіла, що відкриття комітетів залежало, перш за все, від того, з якого саме джерела надходили кошти, необхідні для надання допомоги сім'ям військовослужбовців. Вона вкотре звернула увагу начальника губернії

на те, що ЧГЗ надавало допомогу сім'ям військовослужбовців за власний рахунок, категорично відмовившись приймати будь-які рішення без розгляду питання про створення губернського та повітових комітетів на засіданні ЧГЗЗ [6, арк. 77–77 зв.]. Щодо звинувачень губернатора в тому, що повітові земства були неспроможні виконати свої безпосередні обов'язки, пов'язані з призначенням та вчасною видачею допомоги, можна стверджувати, що іноді вони не мали жодних підстав.

Так, 29 листопада 1904 р. губернатор отримав телеграму з посаду Климова Новозибківського повіту від дружин військовослужбовців, які звинуватили Новозибківську повітову земську управу в тому, що вона не видавала допомогу тим, хто на неї мав право [10, с. 12]. Губернатор у доволі різкій формі звернувся до повітової земської управи з вимогою негайної видачі допомоги. Однак із пояснення Новозибківської повітової земської управи стало зрозумілим, що допомогу вона надала всім особам, які мали право на її отримання, та закінчила видачу допомоги ще 25 листопада. Щодо посаду Климова, то сім'ї військовослужбовців, які мешкали на його території, не отримали допомоги (так само, як, до речі, і мешканці посаду Чуровичів) в результаті того, що сільський староста не з'явився за грошима [6, арк. 66–69]. Зазначимо, що губернатор, звинувачуючи в некомпетентності саме земські установи, «забув» звернути увагу на те, що під час російсько-японської війни надходило чимало скарг і на діяльність органів міського самоврядування, більшість із яких, до речі, також виявлялися безпідставними [8, арк. 12–12 зв., 25].

Врешті-решт питання організації губернського та повітових комітетів у травні 1905 р. потрапило на розгляд гласних ЧГЗЗ. Однак ухвала останніх була відомою наперед: земці підтримали ЧГЗУ й відмовилися створювати колегіальні органи [10, с. 12; 16, с. 39]. Причина спротиву земців полягала в тому, що вони не хотіли, щоб справа продовольчого забезпечення населення перейшла до органів змішаного складу – адміністративно-громадських, адже це означало б втрату їхньої провідної ролі в процесі надання допомоги сім'ям військовослужбовців. Крім того, зважаючи на те, що відповідальність за належну організацію справи з надання допомоги сім'ям військовослужбовців законодавством була покладена саме на земства [7, арк. 3], останні аж ніяк не прагнули відповідати за помилки інших, адже ціна цих помилок виявлялася надзвичайно великою.

Показово, що на надання допомоги сім'ям військовослужбовців Чернігівської губернії від

початку війни і до 1 липня 1905 р. земством було витрачено 26638 руб. [6, арк. 144 зв.–145] Матеріали свідчать, що розмір земської допомоги в різних частинах губернії був неоднаковим, що було результатом різної цінової політики на продукти харчування. В одних повітах він був стабільним, а в інших – змінювався, головним чином, внаслідок коливання цін. Так, наприклад, в Чернігівському повіті розмір допомоги становив 1 руб. 70 коп., в Борзнянському – 1 руб. 50 коп., Городнянському – 1 руб. 72 коп., Козелецькому – 1 руб. 65 коп., Новозибківському – 1 руб. 90 коп., Ніжинському – 1 руб. 70 коп., Суразькому – 1 руб. 75 коп. Натомість у Глухівському повіті розмір допомоги коливався від 1 руб. 62 коп. до 1 руб. 90 коп., Конотопському – від 1 руб. 66 коп. до 2 руб. 70 коп., Кролевецькому – від 1 руб. 53 коп. до 1 руб. 75 коп., Мглинському – від 1 руб. 93 коп. до 2 руб. 18 коп., Новгород-Сіверському – від 1 руб. 57 коп. до 1 руб. 90 коп., Остерському – від 1 руб. 53 коп. до 1 руб. 96 коп., Сосницькому – від 1 руб. 50 коп. до 1 руб. 75 коп., Стародубському – від 1 руб. 32 коп. до 1 руб. 65 коп. [9, арк. 1, 101 зв.–102]

Висновки і перспективи подальших досліджень. Розгляд особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. засвідчив, що продовольча допомога сім'ям військовослужбовців надавалася в грошовій формі згідно визначеної законодавством процедури, однак позитивним моментом було те, що земці змогли значно розширити коло її адресатів. Щодо організаційних основ продовольчого забезпечення населення, то, хоча функції координуючого центру взяла на себе ЧГЗУ, безпосередньо наданням продовольчої допомоги на місцях займалися повітові земські управи. Показово, що для того, аби зробити прозорим процес призначення продовольчої допомоги, земці Чернігівської губернії активно долучали до нього представників громадськості – членів волосних правлінь, земських начальників, а також місцевих мешканців.

Продовольче забезпечення сімей військовослужбовців під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. здійснювалося в умовах конфронтації з офіційною владою, причиною чого стало прагнення останньої взяти під свій контроль діяльність земців у цьому напрямку. Однак ця обставина аж ніяк не завадила як повітовим, так і губернському земству виконувати, до того ж, на досить високому рівні їхні безпосередні обов'язки в справі продовольчого забезпечення населення на початку ХХ ст. Відомо, що

російсько-японська війна змусила здригнутися двоголового орла, а Перша світова – поставила крапку в довготривалій, сповненій драматичних подій, історії Російської імперії. Зважаючи на це, в подальших дослідженнях виявляється необхідним з'ясувати специфіку діяльності земських установ Чернігівської губернії у напрямку надання продовольчої допомоги в роки Першої світової війни, що надасть нам можливість зробити більш ґрунтовні висновки щодо вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення органами місцевого самоврядування в умовах воєнного часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений : в 3 т. / А. Васильчиков. – С.-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1869–1871. – Т. 1. – 1869. – 477 с.
2. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – С.-Петербург : Издание О. Н. Поповой, 1909–1911. – Т. 2. – 1909. – 703 с.
3. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А. К. Волощенко. – К. : Видавництво «Наукова думка», 1974. – 221 с.
4. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. В. Гармиза. – М. : Издательство Московского университета, 1957. – 264 с.
5. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
6. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. 145, оп. 2, спр. 100, 176 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 142, 15 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 243, 62 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 901, 158 арк.
10. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 15–23 мая 1905 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1905. – 76 с.
11. Журналы заседаний Черниговского экстренного губернского земского собрания (3–4 марта 1904 года). – Чернигов : Типография Губ. Земства, 1904. – 12 с.

12. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К. : Видавництво Київського університету, 1971. – 252 с.
13. Кошелев А. И. Голос из земства / А. И. Кошелев. – М. : Типография В. Готье, 1869. – 170 с.
14. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185–197.
15. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собраниа XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / сост. В. М. Хижняков. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. – Т. 1. – 567 с.
16. Стенографический отчет заседаний Черниговского Губернского Земского Собраниа экстренной сессии 1905 г., состоявшейся с 15 по 23 мая 1905 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1906. – 195 с.
17. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
18. Устав о воинской повинности // Свод законов Российской империи (издание неофициальное) : в 5 кн. / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – С.-Петербург : Русское Книжное Товарищество «Деятель», [б.г.]. – Кн. 2. – Т. IV–VIII. – Ч. I. – С. 1–101.